

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

İRS İDRAKIN İŞİĞİNDA

İ.S.ƏLİYEVƏ

*Bakı Dövlət Universiteti**ifrat.eliyeva@mail.ru*

Məqalədə Mir Cəlalın Füzulinin bədii söz sənəti tarixinə gətirdiyi yenilikləri dərinləndirən araşdırması öz əksini tapmışdır. Mir Cəlal çoxlarının təhlil edə bilmədiyi, üzə çıxartmaqda çətinlik çəkdiyi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini istedadlı, qüdrətli bir ədəbiyyatşünas kimi açıb göstərmiş, dərin elmi-nəzəri təhlilini vermişdir. Füzuli lirikasının mahiyyətini üzə çıxararkən şairin kədəri də tədqiqatçının diqqətini cəlb edir. Mir Cəlal bir alim, tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas kimi həmişə yüksək məqamda durmuş, özünün heç kəsə bənzəməyən elmi üslubu ilə fərqlənmişdir.

Açar sözlər: Mir Cəlil, Füzuli, tədqiqat, nəsr, şair, poetika

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri yerlərdən birini tutan Mir Cəlal yetmiş illik mənalı ömrünün tam yarım əsrini bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılığına həsr etmişdir. Həm də bu müddət ərzində o, bütün fəaliyyətində ideallarımıza sədaqət nümunəsi göstərmişdir.

Mir Cəlal bir alim, tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas kimi həmişə yüksək məqamda durmuş, özünün heç kəsə bənzəməyən elmi üslubi ilə fərqlənmişdir. O, elmi-nəzəri əsərlərini elə mühüm şəxsiyyət və problemlərə həsr etmişdir ki, onlar lokal səciyyə daşmasın, əksinə monoqrafik xarakter kəsb etmiş olsun.

1940-cı ildə Mir Cəlal namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” mövzusunda monoqrafiyası Həmid Araslının redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Yazıçı bu əsəri ilə Azərbaycanda füzulüşünaslığın əsasını qoyanlardan biri olmuş, Füzuli irsinin ən qabaqcıl təşkilatçısı kimi tanınmışdır. Müəllif “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” əsərini daha sonralar təkmilləşdirərək “Füzuli sənətkarlığı” adı altında 1958-ci ildə çap etdirmişdir. Bu monumental əsər Mir Cəlalın 110 illik yubileyi münasibətilə çap olunan mətnlərə əsaslanaraq 2018-ci ildə “Ədibin evi” tərəfindən “Çaşıoğlu” redaksiyasında çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır.

İlk andan monoqrafiyanın səliqəli tərtibatı, “Füzulüşünaslıq məktəbini ya-

radan əsər” adı altında yazılan geniş təfərrüatlı məqalə diqqətimizi cəlb etdi. Həmin məqalənin müəllifləri ərəb və fars dillərini dərinləndirən bilən, güclü qələm sahibi, geniş diapazona malik olan akademik Vasim Məmmədəliyev və filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyevdir. Məqalədən göründüyü kimi müəlliflər çox çətin, mürəkkəb bir işin öhdəsindən bacarıqla gələrək, əhatəli müqayisələr araşdırmalar aparmaqla Mir Cəlalın anadan olmasının 100 illiyinə qiymətli bir töhfə bəxş etmişlər (2, 13).

Professor Əbülfəz Quliyev yazır: “Mir Cəlalın Füzuliyə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Çünki o, qüvvətli nəzəriyyəçi alim idi və Füzulini tədqiq etmək üçün böyük filoloji imkanlara sahib idi” (1, 150)

Uzun illər apardığı araşdırmalardan, Füzuli haqqında görkəmli şəxsiyyətlərin fikirləri ilə tanış olduqdan sonra, keçən əsrin 50-ci illərində Mir Cəlal yazırdı: “İndiyə qədər vətənimizdə və onun xaricində Füzuli haqqında yazanlar, tədqiq edənlər, mülahizə yürüdənlər çox olsa da, onun dühasını ləyaqətlə təhlil, tədqiq edən mühüm bir elmi əsər yaradılmamışdır.

Füzulini təkcə Azərbaycan şairi deyil, həm də bütün bəşəriyyətin “Renessans dövrünün böyük sənətin böyük oğlu” kimi qiymətləndirən Mir Cəlal bu böyük sənətkarın yaradıcılığının məziyyətlərini təhlil edərkən haqlı olaraq bu fikirdədir ki, Füzuli sənətinin qiymətini, “mayasını” təhlil və tədqiq etmək “Bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də elmi nəsrin işi deyil”.

Təsadüfi deyildir ki, istər 1944, istərsə də 1958-ci illərdə Azərbaycanca-Türkiyə “Diva”ının Həmid Araslı tərəfindən tərtib olunmuş elmi-tənqidi mətnində də Mir Cəlal “Ön söz” yazmışdır.

Füzuli haqqında isə onun öz müasirləri olan ilk təzkirəçilərdən, Lətifi, Əhdi, Sam Mirzə və başqaları “original, yenilikçi bir sənətkar” kimi qiymətləndirmişlər. Eyni zamanda M.F.Körpülü, Avropa alimlərindən Hammer, Hardman, Cip, H.Nüar, rus şərqşünası A.Krımski, Azərbaycan alimləri, tədqiqatçıları H.Araslı, M.Quluzadə, M.Cəfər, F.Qasımzadə və digər şair yaradıcılığının sonrakı dövrlərinin ədəbiyyatına təsirini geniş və əhatəli şəkildə elmi-nəzəri təhlilini vermişlər.

Füzuli sənəti yarandığı gündən oxucularını heyrətdə qoymuşdur. Bu günümüzdə qədər Füzuli sənətinin seyrinə düşənlərdən biri də XX əsrin görkəmli füzulışünası Mir Cəlal olmuşdur.

Mir Cəlal isə bütövlükdə Füzulinin sənətkarlıq imkanlarını araşdırmış, bir çox məsələlərin təhlil və izahını vermişdir.

Prof. Təhsim Müttəlimov yazır: “İlk variant Füzulinin poetik xüsusiyyətləri adlanan” və sonra təkmilləşdirərək daha sanballı şəkildə “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə çap olunan monoqrafiya Mir Cəlalın şərq poetikasını da mükəmməl bilməsini sübut etmiş oldu. Bu əsərdə böyük sənətkarın nəzəri görüşləri, sənət novatorluğu, lirikasının səciyyəvi cəhətləri, Füzuli eşqinin fəlsəfi mündərcəsi, nikbin pafosu, söz ustalığının incə, mübhəm sirləri və s. sənətkarlıq problemləri tamamilə yeni elmi-traktofkada original şərhini tapmışdır” (3).

Prof. Təhsim Müttəlimovun fikirləri ilə yanaşı, bunu da qeyd etmək

lazımdır ki, Mir Cəlal təkə Füzuli sənətinin sehrinə düşməklə qalmamış, hələ XX əsrin 40-50-ci illərində dahi sənətkarın yaradıcılığını geniş şəkildə araşdırmaqla, demək olar ki, Füzuli poeziyasını təhlil edənlərdən biri, əlbəttə ki, birincisi olmuşdur.

Görkəmli alim Mir Cəlal Füzuli poeziyasının xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə şairin şeir-sənət haqqında fikirlərini təhlilə cəlb edir. Füzuli yazırdı: “Elmsiz şeir əsasə yox, divar kimi olur. Və əsassız divar qayətdə bieti-bar olur.”.

Mir Cəlal şairin bu fikirlərini oxucuya çatdırmaqla yanaşı böyük ustadın “Şeir sevdasına düşəndən sonra necə həvəslə elmə sarıldığını” da şair özü söylədiyi şəkildə diqqətə çatdırır. Böyük ədəbiyyatşünas bu fikirdədir ki, az sözlə dərin məna ifadə edə bilmək qüdrəti Füzuli kimi söz dəyər verənlərə xasdır. Müəllif Nizaminin də söz haqqında fikirlərinə də yeri gəldikcə toxunur. Onun “İsgəndərnamə” əsərində söz haqqında fikirlərini yada salır: “Söz ağızda dürdür, yerə düşsə qırılır. Söz candır, can dərmandır. Onu elə adama de ki, cəvahir kimi qulağından assın. Qələm hərəkətə başladığı zaman dünyanın gözünü işıqlandırın. Söz bizim qəsrimiz, eyvanımızdır. Fikirlərin əvvəli, duyğuların sonu sözdür”.

Füzulinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırarkən tənqidçi onun irihəcmli poemalarında da şeir sənəti haqqında fikirlərini də nəzərdən qaçırmır. Onun “Leyli və Məcnun” poemasının müqəddəməsindəki minacatında “şairinin təsirli, aşılacaq olmasını arzuladığını, sözünün Leyli kimi qəlb ovlayan” nəzminin “Məcnun kimi ürək yandıran” olmasını söyləyir.

Füzuli sənətinin bütün incəliklərindən yetərinə vaqif olan Mir Cəlal Füzuli böyüklüyünü, onun “həqiqət carçısı, ürəklər nəğməkarı”, “ömrünün əsl məna və məzmununu məhz sənətdə” görə qüdrətli sənətkar, ustad kimi, həm də özündən əvvəlki öz dövrünün sənəti haqqında düşünən yaradıcı, tənqidçi kimi keyfiyyətlərinə diqqət yetirir.

Ədəbiyyatşünas alim Gülxani Pənahın araşdırmasında deyildiyi kimi “O, öz zəmanəsində yuxarı təbəqələr içərisində sənətə qiymət verilmədiyindən, bu sənətə olan laqeydlərdən təəsüflənsə də bədbinliyə qapılmaz. Əbu Nüvayə, Nizami, Nəvai dövrünün şeiri ilə öz dövrünü müqayisə edir” (4, 69).

Füzulinin əsərlərində yaradıcılıq məsələlərinə dair original fikirləri də Mir Cəlalin diqqətindən yayınmır. Və bu gün də bu fikirlərin əhəmiyyətli olduğunu söyləyir. Böyük şair burada sənətkarın yaratmaq qabiliyyətini, məharətini göstərir. Şair gərək “ənvatı söz ilə əhya” – eləsin, “ölünü diriltisin”.

Bu sözdə şairin canlı, real həyat kimi aşılayan, inandırıcılıq tələbi də nəzərə alınmışdır. Bu tələb sönük, cansız ibarələr yığımı olan quru rəsmi rədd edir.

Şairin bu fikirləri “Leyli və Məcnun” poemasının söylədiyinin, şairin “hünərini, əməyini, məna və mövqeyini göstərmək istəyini”, bədii üsul olaraq fərəh ilə danışdığını bildirir. Müəllif poemadan gətirdiyi nümunədə “şairin söz sənətinə və ümumən yaradıcılıq prosesinə baxışlarını müəyyən etmək üçün”

çox maraqlı olduğunu diqqətə çatdırır:

Ey tutiyi-bustani-göftar,
Sərrafi-süxən, Füzuliyi-zar,
Aldanma, əgər sipehri-laib
Tən ilə sənə dedisə kazib;
Əşarə yaman deyib usanma,
Sərmayeyi-nəzmi səhm sanma,
Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil. (4, 71)

Şairin burada fələyin dili ilə yaradıcılığının bir neçə mühüm xüsusiyyətini qeyd etdiyini bildirən tədqiqatçı yazır: “Əvvəla göstərir ki, sənətdə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, hünəri, xəyal və təsəvvür dairəsi burada özünü göstərməlidir. Hadisələr, həyati faktlar sənətkarı özünə yox, sənətkar bu hadisələri öz bədii nifrət və məqsədlərinə tabe etməlidir”.

Mir Cəlalın ədəbiyyatşünas kimi qüdrəti Füzuli lirikasının təhlil və tədqiqində də özünü aydın şəkildə göstərir. Füzulini lirik şair, “qəlb şairi” adlandıran alim onun qəzəl yaradıcılığı üzərində xüsusilə dayanır. Füzuliyə qədər və Füzulidən sonrakı dövrdə heç bir qüdrətli sənətkarın “Füzuli səviyyəsində, Füzuli qədər incəliklə, yüksək bədii keyfiyyətdə qəzəl yazılmadığını” bildirir.

Füzuli lirikasının mahiyyətini üzə çıxararkən şairin kədəri də tədqiqatçının diqqətini cəlb edir. Bu hissi Füzulidə iki şəkildə görünür. “Tutuşdu qəm odu, şad gördüyün könlüm”, “Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!”, “Tənbeyi-dağicünün içrə pünhandır bədənim” və s. qəzəlləri fərdi kədəri tərənnüm edən əsərlər kimi götürür, bu qüسسə, kədər ağır olsa da, bütün şikayətlərinə baxmayaraq, aşıqın bu dərddən qurtulmasını deyil, “daha artıq bu dərdə mübtəla olmağı” arzuladığını, həqiqi, ülvi məhəbbətin hər cür bəla və müsibətdən də həzz aldığını bildirir.

Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cida məni.

Və yaxud:

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!

Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim!

Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl
Kim, olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim! (5)

Mir Cəlal Füzulinin yaradıcılığındakı bu böyük kədəri yalnız şəxsi deyil, çox zaman ictimai, fəlsəfi məzmunlu vətəndaşlıq kədəri kimi götürür və bunu

şairin yaşadığı mühit, quruluş və buna qarşı Füzulinin əlaqəsi ilə izah edir. “Bu həssas və böyük ideallar həsrəti ilə yaşayan”, lakin ağır, mənhus bir mühitə düşdüyünü, “qəvi-düşmən” qarşılaşdığını görəndə dahi bir insanın faciəvi kədəri idi.

Mir Cəlal şairin irihəcmli nəsr əsərlərində ictimai-fəlsəfi mövzulu qəzəllərin olduğunu, bunların az da olsa mövcudluğundan söhbət açaraq onun “Dust bəpərva fələk birəhm dövrən bisütün” misrası ilə başlayan şeirini misal gətirir. Burada şair “təriqi-mülki-cəmiyyətin məxfi” olduğunu, bilik, zəka kimi qabiliyyətlərin davamsız olduğunu, cəmiyyətdəki rəzəlləri, haqsızlıqları, vicdansız hakimlərin ağalığını görəndə onlara nifrət etməsini, bədbinliyə qapılmadığını bildirir. Füzuli öz qururunu saxlayır, öz cəbhəsindən dönmür. O, əsrinin nifrətəlayiq dövlət adamlarından qaragüruhdan uzaq gəzməyi məsləhət bilir:

Bəqa mülkün dilərsən, fani et varini dünya tək.
Ətək çək gördüğündən afitabi-ələməyə tək.
Rəfiqin olsa dilsiz canəvər, həm saxla raz ondan,
Saqın, sirrin düşürmə dillərə Məcnuni-rüsva tək.

Burada şairin “Zəmanənin bütün əzab-əziyyətlərinə, sıxıntılıqlarına qarşı möhkəmliliyi, səbat”ı təbliğ etməsi qeyd edilir.

Mir Cəlal bütün sahələrdə öz tənqidçilik fəaliyyətinə ədəbiyyatşünas kimi, elmi-nəzəri fikirlərini söyləməsəydi, təkcə Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlar ona ədəbiyyatşünaslıq arasında layiqli yer tutmağa bəs edərdi. Həqiqətən Mir Cəlalin tədqiqat işi füzulişünaslığın zirvəsi sayıla bilər.

Mir Cəlal çoxlarının təhlil edə bilmədiyi, üzə çıxartmaqda çətinlik çəkdiyi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini istedadlı, qüdrətli bir ədəbiyyatşünas kimi açıb göstərmiş, dərin elmi-nəzəri təhlilini vermişdir.

Mir Cəlal Füzuli yaradıcılığının elə sirli qatlarına baş vurub, bir ədəbiyyatşünas kimi onun poetikasının təhlil və tədqiqatını aparmışdır ki, bu tədqiqatlar füzulişünaslığa misilsiz töhfələrdir. Professor Həməd Qasımovun dediyi kimi: “Füzuli sənətkarlığı” adı altında nəşr olunan hal-hazırkı mətni bugün də əminliklə ki, gələcəkdə də poeziya dahisi haqqında ən dəyərli elmi-nəzəri tədqiqat əsəri kimi istinad obyektinə olacaqdır.

Füzulinin bədii söz sənəti tarixinə gətirdiyi yenilikləri poetikasının inkişafı ilə bir araya gətirən Mir Cəlal araşdırmasının misilsiz tədqiqat əsəri olaraq, füzulişünaslığı daim rəvnəqləndirəcəyi şəksizdir. Çünki burada Füzuli şeiri özündən əvvəlki ədəbi-tarixi proseslə, məxsusi olaraq Nizami poetik ənənələri ilə ilgili tədqiq olunur. Nizami və Füzuli “Leyli-Məcnun”un müqayisəli təhlilini tipoloji düşüncə müstəvisində incələyən Mir Cəlal bununla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına yeni elmi düşüncə axarı gətirmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Ə. Qiymətli tədqiqat əsəri: Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri. Bakı: “Poeziya günü” nəşrlər evi, 2012.

2. Məmmədəliyev V., Quliyev T. Füzuli məktəbini yaradan əsər: Mir Cəlal, Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 2018, 481 s.
3. Mütəllibov T. Xatirələr yaddaşın güzgüsüdür. “525-ci qəzet”, 1 dekabr, 2018.
4. Gülxani Pənah. Füzuli sənətkarlığı haqqında. Bakı, 2018, 346 s.
5. Füzuli M. Seçilmiş Əsərləri. 6 cild (I cild), Bakı, 2012.

НАСЛЕДИЕ В СВЕТЕ ПОЗНАНИЯ

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье нашли своё отражение глубокое исследование истории новшеств искусства художественного слова Мир Джалала и Физули. Мир Джалал как талантливый, могущественный литературовед раскрыл и дал глубокий научно – теоретический анализ творческих качеств, которые многие не смогли проанализировать и затруднялись выявлять. При раскрытии сути лирики Физули и печаль поэта привлекла внимание исследователя. Мир Джалал как учёный, исследователь, литературовед всегда стоял на высокой ступени, отличался своим неповторимым научным стилем.

Ключевые слова: Мир Джалал, Физули, исследование, проза, поэт, поэтика

HERITAGE IN THE LIGHT OF THE COGNITION

I.S.ALIEVA

SUMMARY

In the article it is said about the investigation of the newness brought to Fuzuli's artistic word art history by Mir Jalal in details. Mir Jalal has explained the difficult mastership peculiarities as a talented literary critic and given the deep scientific and theoretical analysis. Analyzing the essence of Fuzuli's lyric the poet's sorrow attracts the investigator's attention. Mir Jalal has always been a famous scientist, investigator and literary critic, at the same time he has been different with his scientific style.

Keywords: Mir Jalal, Fuzuli, investigation, prose, poet, poetics